

GOSPODARSKO STANJE SPLITA I OKOLICE PO DESETINI U PRVOJ POLOVICI XIX. STOLJEĆA

LOVRE KATIC

Turska najezda i gospodstvo poslije pada Klisa zadalo je Dalmaciji teške udarce kulturne i ekonomske, od kojih se nije mogla oporaviti za dva stoljeća poslije odlaska Turaka tamo iza Prologa. Osobito je stradala njezina poljoprivreda, što je naravna posljedica ratnih prilika. Na turskoj granici nije se ni moglo uredno obrađivati polje, jer su ljudi bili prisiljeni živjeti od pljačke, pa se narod ili razbježio ili podivljao, a zemlja ostala poharana. Kraj turskoj pogibelji učinio je Karlovački i Požarevački mir, ali Kandijski rat opustošio je i onaj dio Dalmacije, koja je, stojeći dotada u rukama Turaka, bila sačuvala svoju plodnost u Ravnim Kotarima još tamo od Rimljana i starih Hrvata. Vrana i Ravni Kotari od vremena Zvonimira i Šubića Bribirskih bili su pravi perivoj, ali kad je mletački general Foscolo dao popaliti i poharati zemlju između mletačkog i turskog teritorija, taj bogati kraj postao je siromašan, mjesto negdašnjih potoka i vrela, koji su i u tursko doba natapali polja, nastale su baruštine, leglo groznice i drugih bolesti. U Kotarima oko Zadra nestalo je 70% naselja poslije Kandijskoga rata, zemlja ili napuštena ili najprimitivnije obrađivana, naselja pusta ili rijetka, a stočarstvo na najnižem stepenu.¹

Baš u to doba kao da se Venecija prenula iza sna, kojim je spavala kroz stotine godina, kad se radilo o blagostanju Dalmacije. U XVII. stoljeću ulazi ona u početak svoje dekadanse. Izgubivši Kandiju i Moreju, zadobivši u trgovini težak udarac dizanjem engleske trgovine i mornarice, otvaranjem novih pomorskih putova za ostale atlantske zemlje, ona se stala jače brinuti za poljoprivredu osjećajući, da mora podići svoje još preostale posjede na Balkanu. Dalmacija joj je još više bila važna, da zadrži svoj prestiž na vanjskim dvorovima, gdje republike nisu bile ravne u rang u kraljevinama, pa i naš Lucić piše svoje djelo »De regno Dalmatiae et Croatiae«, da dokaže kako Veneciji pripadaju prerogative jedne kraljevine, dok god drži Dalmaciju, koja je odavna kraljevstvo.

¹ Boško Desnica, Jedno političko umorstvo u Zadru god. 1799. Novo Doba, Božićni broj 1936.

Moralna potpora, koju je Venecija stala podavati poljodjelstvu, vrlo je aktivna. Osnivale su se gospodarske akademije, izdavale knjige o načinu, kako se zemlja obrađuje, dapače i na hrvatskom jeziku, uređivao se i katastar s najplemenitijim namjerama i prema posjednicima i prema seljacima (Catastro Civran 1676. godine. Investiture 1748; 1751, Legge agraria Francesco Grimani 25. IV. 1756.). Ipak je stanje ostalo očajno, jer nije bilo novca, najjače poluge za podignuće poljodjelstva. Potpora mletačke vlade, ako je i bila iskrenija i aktivnija nego kasnijih austrijskih vlasti, nije mogla postići trajnijih uspjeha, baš zbog nedostatka potrebnog kapitala.²

Ni bogato solinsko polje uz rijeku Jadro, koje Turci poslije predaje Klisa, pod raznim izlikama, nastojahu zadržati, naseljeno 1650. godine novim pučanstvom, nije ništa napredovalo, dapače je prošlo dosta vremena, dok su novi naseljenici, stočari dotada, počeli ozbiljnije obrađivati zemlju.

Po Grimanijevu agrarnom zakonu (1756.) zemlja zadobivena Karlovačkim mirom (1669) i požarevačkim (1718) ostala je državno vlasništvo, a uživaoci su morali plaćati državi desetinu za posjed. Tim agrarnim zakonom, koji je vrijedio za »nuovo« i »nuovissimo acquisto« nastojali su se urediti zamršeni vlasnički odnosi na tome teritoriju.

Desetinu je tamo uvela Venecija po svojoj poreznoj praksi, koja nije bila uobičajena u materijalnoj zemlji, već samo u Dalmaciji. Do godine 1409., kad je Venecija kupila prava na Dalmaciju od kukavca kralja Ludovika Napuljca za svotu od 100.000 dukata, u toj pokrajini nije bila poznata druga vrsta podavanja državi nego »trigesima« (tridesetina), koja potječe još od Rimljana, te se plaćala od svih proizvoda zemlje, od lučkih taksa i trgovine. Tridesetina se plaćala po vrijednosti, po težini i broju predmeta podložnih tridesetini. Druga daća bila je desetina, i ta se plaćala Crkvi.³

Takvo plaćanje poreza Venecija je zadržala sve do turskih provala, koje su počevši g. 1463. trajale do 1669., kad je doba njihova najvećeg uspona u Dalmaciji. Venecija je uz crkvenu desetinu pobirala i svoju tridesetinu, a to se zvalo zemljišni porez (terraticum), poznat i za hrvatskih narodnih vladara.⁴

Poslije godine 1669. pa do 1718., kad je stekla »nuovissimo acquisto«, Venecija je mjesto tridesetine uvela desetinu uz još novi porez travarinu (1721.). Od 1718. Venecija nije širila dalje svoj posjed u Dalmaciji, pa kakav je bio te godine, takav je ostao sve do njezine propasti g. 1797., a za Austrije ime i pojam Dalmacije proširio se teritorijem Dubrovnika i Boke Kotorske (Mletačka Albanija) sve do godine 1918.

² Magazin za sjev. Dalmaciju, g. 1935, članak Lucijana Marčića.

³ Smičiklas, Cod. dipl. II. str. 19. Koloman zapravo jamči biskupima, da im pripada desetina od uvoznine u luku (introitus portus). O porezima za rimske dominacije vidi Šišić, Povijest Hrvata za nar. vladara, Zagreb, 1925, str. 134 do 141.

⁴ O porezu za narodnih vladara vidi Rački, Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća, Zagreb, str. 154—161.

Prva ideja plaćanja travarine potječe iz godine 1671. za generalno-ga providura Antuna Barbara, a plaćalo se 2% za sitnu životinju (ovce, koze i svinje), 10 solada po glavi za volove, 20 solada za konje. Poslije se izmijenilo tako, da se plaćalo 4 solda po glavi za sitnu stoku, 6 solada za svinje, 10 solada za goveče, ali su orni volovi bili oslobođeni od poreza.

Godine 1722. bio je sankcioniran zakon o travarini (herbaticum) po načinu ubiranja iz godine 1671., uz napomenu da su jahači i tovarni konji isključeni. (To zato, jer su morali u slučaju potrebe biti predani vojsci). Vrijednost je solda varirala, ali općenito 1 solad = 2½ centesima franka u god. 1914.

Za godinu 1723. travarina je iznosila u Dalmaciji 14.103 reala (1 real = 1 austrijskoj kruni prije 1914. g. ili po prilici 1 franku.). Desetina se nije svuda najedamput uvela, već postepeno. Godine 1723. utjeralo se u Dalmaciji desetine 47.000 reala. I travarina i desetina pobirala se samo u Dalmaciji u užem smislu, t. j. u zadarskom i splitskom okružju do Neretve. Kasnije su uvedeni porezi i najmovi i na mlinove, pa se god. 1671. za vrličke i kninske mlinove utjeralo 5237,47 dukata. (Srebrni dukat = 4,18 zlatnog franka, a »mali« — piccolo, corrente = 3,33 franka). Trogirski mlinovi dali su 300 dukata, a solinski zajedno sa stupama 719 dukata. Ktomu se uveo namet i na sol. Sa svim tim nisu izravni porezi dostajali za pokriće rashoda, već samo za jednu trećinu, pa su se uveli neizravni porezi, no i uza sve to morala je mletačka vlada iz državne blagajne pokriti manjak.⁵

Godine 1794. (27. prosinca) Venecija je izdala posebne uredbe o zakupu poreza u kotarima Zadru i Novigradu. Kad je Austrija godine 1797. Kampoformijskim mirom zadobila Dalmaciju, ona je ostavila nedirnut mletački gospodarski sistem, pa je 27. siječnja 1798. objavila, da zemlje, koje su bile u mletačkom »nuovo i nuovissimo acquisto« zahvaćene Grimanijevim agrarnim zakonom, i dalje pripadaju državi.

Ni Francuzi, dobivši Dalmaciju od Austrije mirom u Požunu 26. prosinca 1805., nisu ništa promijenili u pitanju desetine osim načina pobiranja. Francuska je vlada 16. srpnja 1806. proglasila desetinu javnim podavanjem, premda je Napoleon dekretom 4. rujna 1806. ukinuo Grimanijev zakon od 1756. i uživaocima dao zemlju u apsolutno vlasništvo.

Za Venecije bilo je skupljanje desetine nekim privilegiranim obiteljima vrelo obogaćivanja. Zakupnik desetine davao je u podzakup desetinu s manjih dijelova okružja. Taj način skupljanja poreza davanjem u zakup održao se u Dalmaciji sve do posljednji rat. »Behija«, t. j. plaćanje nameta za prodanu životinju na pazaru, davala se od općine pojedincima u zakup.

Naravno da su seljaci osjećali razliku između raznih zakupnika desetine. Jedni su zakupnici bili bezobzirni, drugi blagi, pa su tako seljaci bili ovisni o čudi zakupnika i uopće od svakoga, koji je imao udjela u tome poslu. To se odražavalo i na državnoj blagajni. Ako je zakupnik

⁵ Valentino Lago, Memorie sulla Dalmazia, vol. III, Venezia 1871, str. 212.

bio čovječan, nije Venecija dobivala ni polovicu koristi od desetine, koju je kasnije imala francuska vlada.⁶

Austrija je, kako ćemo kasnije vidjeti, bila izdala g. 1801. posebne naredbe za sakupljanje desetine, koja je u Dalmaciji iznosila 200.000 forinti, ali zbog strogosti, kojom se pobirala, bila je pravi bič za siromašni narod.

Način, kako se pobirala desetina, naličio je na ratno podavanje i pritisak, koji čini kamatnik na dužnika. »Desetinar« je dolazio na njivu, gdje su snopovi žita bili postavljeni u »granice«, t. j. na kupove od deset snopova. Od toga je desetinar uzimao jedan snop od svake »granice« za državu, a seljaku je ostavljao devet. Nije se uzimao obzir na utrošeno sjeme. Još danas u dalmatinskoj Zagori živi nesvijesna uspomena na te »granice«, jer se još skupljaju snopovi na njivi u »devetice«, t. j. devet snopova, koji su ostajali seljaku.

Desetinu s njive producent je morao prenijeti na gumno »subaše«, koji je vrhao državno žito. Katkada su seljaci morali voziti žito dvije do tri milje daleko. Kad je žito bilo ovršeno, onda ga je producent morao opet odvesti kući i čekati nalog, da ga preveze u grad, koji je možda udaljen od njegove kuće i po jedan dan hoda. Makar su bile točno određene mjere, ipak su se događale zloupotrebe.

Producent nije smio vrijeći svoje žito, dok nije uzeta desetina, a na subašinu gumnu nije nitko smio vrijeći svoje žito, dok se nije ovrhlo vladino žito.

Tako opisuje sakupljanje desetine u Dalmaciji za kratkoga austrijskog vladanja (1797.—1806.) jedan pisac, pristaša Napoleonov. On hvali Napoleonov način sakupljanja kao jeftiniji i realniji. Mjesto mnogih popisivača Francuzi imaju samo jednoga za više sela. On obiđe zasijane njive, da upozna vrstu, količinu i kvalitet žita zasijana na zemljištu pojedinih producenata. Žito se donese na gumno, gdje popisivač sa subašom i s nekoliko staraca procijeni, koliko će se uzeti za desetinu. Pisac ističe, da je taj način izazvao kod producenata »un senso di gioia inesprimibile« (osjećaj neizrecive radosti).⁷

Za francuske vlade u Dalmaciji desetina je donosila državnom eraru:

5.000 starića pšenice (staio veneto = 120 librica = 60 kg.).
3.000 starića raži
15.000 starića ječma
10.000 starića zobi i pira
7.000 starića kukuruza
5.000 starića prosa
1.000 starića bara
3.400 starića sijerka
600 starića sočiva

Svega 50.000 starića.

⁶ Kraljski Dalmatin, br. 9 od 6. rujna 1806.

⁷ Ibidem str. 67—71.

Svaki starić prodavao se poprečno po 4 forinta, pa je čitava desetina, 50.000 starića, donosila 200.000 forinta ili 600.000 milanskih lira.

Sve su vlade pravile istu pogrešku: nisu kod ubiranja desetine odbijale sjeme, koje je seljak bacao u brazdu.

Trošak za skupljanje desetine iznosio je 10%, a popisivači su dobijali za plaću 5% od skupljenog desetinskog žita.⁸

Najbolje smo upućeni o desetini, koju je kupila Austrija u doba svojih dviju vladavina poslije pada Venecije i poslije pada Napoleonova.

Godine 1801. izdala je Austrija uredbu o zakupu desetine »Capitoli per l'abboccamento delle decime de' prodotti sopra beni, e tenute di nuovo u nuovissimo conquisto situate nelle pertinenze del Regno della Dalmazia«. In Zara MDCCCI — Apresso Dominico Francassi.

Ta je uredba imala vrijediti za šest godina od 1802. do 1807. inclusive. Natjecatelji za zakup desetine morali su predati svoje ponude u zatvorenom zavoju (oklopnici, kuverti). Ugovorenu svoću morali su platiti u dva obroka: o Božiću i o Uskrsu. Ponude su se davale preko odvjetnika Vladi (Governo) u Zadru, a poslije toga morali su ponudivači dati odgovorajuću hipoteku u novcu ili posjedu. Ugovorena svota zakupa morala se pod svaku cijenu isplatiti bez obzira na isto, osim ako bi se u Dalmaciji pojavila kužna bolest ili rat. Činoynici se nisu smjeli natjecati, niti biti drugovi zakupnika pod prijetnjom gubitka službe. Središnjem računskom uredu morali su zakupnici podnijeti popise po vrstama priroda za desetinu.

Ako bi se na to oglušili, potpadali su pod globu od 2.000 forinti. Jednaka je kazna, ako ne podnesu bilans o skupljenoj desetini i troškovima.

Seoski panduri i druga oružana sila dužni su biti pri ruci desetinarima. U mjesecu prosincu dužnost je zakupnika predati vlasti popis neisplaćene desetine i imena dužnika. Taj je popis Vlada slala glavarima Krajine, a ovi seoskim pandurima, koji su morali besplatno poći do kuće dužnikove, da utjeraju dužnu desetinu. Dužnici su imali kroz osam dana dovesti određenu količinu žita u magazine, pa ako to nisu učinili, oduzimale bi im se iz kuće pokretnine, a i nepokretnine su se konfiscirale. Ipak podnipošto nije se smjelo zaplijeniti ratarsko oruđe, vò ili konj, kojim se ore, ni puška. Zaplijenjeni predmeti prodavali su se na javnoj dražbi, a što bi preteklo od naplaćena duga, to se vraćalo dužniku. U svakom selu jedna je obitelj bila oproštena od svakog podavanja i kuluka. To su subaše, koji su pomagali desetinarima, i na njihovu se gumnu vrhlo žito desetinsko. Subaša nije smio prisvojiti slamu od desetine, jer se ta vraćala poreznicima. Zakupnici su dostavljali vlasti popis subaša.

Osobe, koje su vršile popis desetine, nijesu se smjele uzimati između trgovaca, koji trguju »alla morlaca«. (Valjda su to bili trgovci, koji su od sela do sela putovali kupujući seoske proizvode, preprodavači po-

⁸ I primi cenni statistici sulla Dalmazia, Kraljski Dalmatin br. g. 1806, str. 67-71.

znati u staro doba pod talijanskim imenom »compravende«). Globa za taj prekršaj bila je 50 dukata, od koje je svote dobivao polovicu onaj, koji bi prokazao krivce, a čije je ime ostajalo skriveno.

Desetina se plaćala od svakog produkta, kako je već istaknuto. Za vino mogla se isplatiti u novcu. Ako se plaćalo u naravi, onda se moralo predati najkasnije kroz mjesec listopada, a ako u novcu, onda se određena svota imala isplatiti u studenom. Desetinu su kao i za Venecije morali poreznici dovesti u središte kotara na vlastiti trošak.

Taj teški teret tištao je većinom siromašnije slojeve pučanstva, jer su mnogi feudalcu bili od nje oprošteni još u vrijeme Venecije, što je ostalo na snazi i za Austrije, koja je zadržala u Dalmaciji mletački feudalni poredak. To je dapače izričito utvrđeno za druge austrijske vladavine. Dne 25. prosinca 1816. izdala je centralna komisija u Beču odluku, da ostaje na snazi »diritto feudale veneto«.

Sakupljanje desetine preko zakupnika, osim što je bilo primitivno, nepraktično i štetno po državu, jer je trebala držati magazine i prodavati proizvode što je bilo skupo zbog režijskih troškova, nije davalo ni siguran poreski prihod zbog nestalnosti ljetine i cijena, a ktome bio je i široko otvoren put prijevarama. Kao da je to uvidjela austrijska vlada, pa je 1. studenoga 1838. država preuzela desetinu u svoju režiju ne dajući je u zakup, ali sama desetina ostala je u Dalmaciji na snazi sve do 1852. godine. Najprije je ukinuta na splitskim otocima 1. studenoga 1850. i uveden je porez po zemljištu na osnovi katastra, koji je uveden u Dalmaciji 1840. godine.

Do godine dana, 1. studenoga 1851., ukinuta je desetina i na kopnu oko Splita i po čitavoj Dalmaciji, i uveden je porez po procjeni zemljišta, koje je bilo klasificirano u četiri razreda.

Svi ti zakoni izlaze 1. studenoga, jer je u Austriji s tim danom započinjala poreska godina.

UREĐENJE KATASTRA

Prije nego se ukinula desetina, trebalo je urediti katastar. U Evropi su se sve države koncem XVIII. i početkom XIX. stoljeća požurile, da provedu izmjeru zemlje radi što pravednijega razređenja zemljarine.

U sjevernoj se Dalmaciji spominje katastar prvi put godine 1420. Godine 1756. osnovan je katastar po topografskim nacrtima na teritoriju Klisa i za okolicu Splita. Za doba proveditura Grimanija napravljene su čuvene Grimanijeve mape, u kojima su potanko naznačene granice.

Premda je Austrija u svojim zemljama bila uvela »Jozefinski katastar« god. 1785., ipak, kad je g. 1813. ponovo zauzela od Francuza Dalmaciju, nije ga uvela u toj pokrajini, već je zadržala mletačke propise.

Rad oko uvođenja stabilnog katastra počinje se u Austriji zaista već godine 1806., pa je radi toga ustanovljena komisija godine 1810., ali zbog ratova nastavio se rad na tome polju tek 1815. godine, i napokon carskim ukazom 23. prosinca 1817. uveo se stabilni katastar i počela se

premijera čitave zemlje, no Dalmacija je došla na red tek 1823. godine. Detaljno snimanje izvršeno je u dva navrata, 1823.—1830. i 1837. Kad je to izvršeno, onda je godine 1852. uvedena zemljarina po katastru i nestalo je desetine u Dalmaciji. Bilo je snimljeno 6.725 mapa s 2,381.495 parcela.⁹

POLJOPRIVREDA U OKOLICI SPLITA OKO 1800.

Poljodjelstvo u Dalmaciji našlo je mnogo oduševljenih pristaša i propagatora svršetkom XVIII. i početkom XIX. stoljeća. Bili su to ljudi idealisti, nepraktični, koji su kušali uvesti u praksu svoje teoretsko znanje, stečeno većinom čitanjem knjiga na stranim jezicima i o stranim prilikama, a nešto i vlastitim opažanjem pri putovanjima po svijetu.

Već je godine 1788. »Publica società economica di Spalato« izdala u jednoj knjižici predavanja svojih članova održana u njihovu društvu.¹⁰

Akademiju su osnovali g. 1767. Ivan Moller, Julije Bajamonti, Lav Urban i Josip Ivelić.

U knjižici su štampana predavanja Don Tome Čulića, predsjednika akademije, Radoša Michieli - Vitturija, Luke Garanjina i dra Luigija Arduina.

Pisci su zaista teoretičari, ali ponešto i praktičari. Čulić ističe svoja »duga opažanja«, ali i varave puste hipoteze. Radoš Michieli pripisuje veličinu rimske države poljodjelstvu, a Garanjin iskreno priznaje, kako je u svome idealizmu očekivao, »da će se dalmatinske goleti kroz kratko vrijeme zaodjeti šumom, brežuljci će biti zasadeni plemenitim vrstama loze i voćkama, doline će biti zasijane žitom, močvare će biti prsušene, rojevi će pčela zujati, jednom riječi agrikultura će se razviti do vrhunca«. — Naravno, razočarao se, ali ipak hoće da rezultatima svoga iskustva pokaže, kako treba veliku pažnju posvetiti poljodjelstvu. Zaključuje, da je siromaštvo uzrok zaostalosti Dalmacije, ali i poslovična lijenost ima svoj udio u tome. Lijenost, komodnost i neupućenost radnika upropastile su i pokušaj negdašnjeg predsjednika Akademije Mollera, kad je počeo vaditi koralje.

⁹ Kamilo Ivon, »Osvrt na razvitak katastra u Dalmaciji« Dalmacija, spomenknj. Udruženja jugosl. inžinira itd., Split 1923. str. 163—174. — St. Ožanić, Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti — Split 1955. str. 46.

Desetina je važna za povjesnika, koji hoće da prikaže privredno stanje kojega kraja. U geodetskom uredu u Splitu postoje zapisnici o procjeni proizvoda zemlje, o broju stoke, obradi zemljišta, njegovoj kvaliteti i o načinu života pojedinih kotara za godinu 1840. To je dragocjeno arhivalno blago. Susretljivošću direktora Ivaniševića pregledao sam procjenu desetine za Split i bližnja sela, koja se u Srednjem vijeku često spominju u dokumentima, pa će se moći uporediti njihovo stanje kroz vjekove i slab razvitak.

Ovo nije statistička radnja, pa samo uzgredno donosim brojčane podatke, ukoliko su prikladni za ilustraciju povijesnih činjenica.

¹⁰ Memorie della Publica società economica di Spalato, Venezia 1788. nella Stamperia Coleti itd.

Garanjin je stekao glas nekakva stručnjaka svojim djelom »Riflessioni economiche sopra la Dalmazia«. ¹¹

U povijesnom dijelu ovoga naučnog pokušaja ima mnogo fantazije. Morlaci su mu Skiti, koji su u XIV. stoljeću u Dalmaciji živjeli bez krova pod vedrim nebom. Govori o ratovima u Dalmaciji, kao da se nigdje nije ratovalo nego u njoj. Tražeći uzroke zaostalosti gospodarske s pravom je pripisuje feudalnom sistemu i reakcionarnim zakonima mlatačkim, ali treba primijetiti, da Garanjin, i sam feudalac, feudalizmom smatra sistem Grimanijevih zakona, po kojem je seljak bio samo uživatelj zemlje, i znajući na pr., da će je izgubiti, ako nema muškoga potomka, on ju je bezumno iskorišćivao i upropašćivao.

Garanjin pripovijeda, kako seljak samo jednom na godinu ore zemlju, kako kod vađenja meda i voska iz ulišta ubija pčele. Rasipan je, te poslije žetve troši bez reda i štednje žito, a zimi i u proljeće skapava od gladi. Nema prave staje za životinju, ne zna, što je voćnjak, maslinik ni kestenik, a sve bi te vrste voća izvrsno uspijevale u Dalmaciji. U toj zemlji nema nikakve plemenite vrste domaćih životinja, a koze pustoše i ono malo siromašne šume.

Osim štampanih Garanjinovih studija ostalo ih je mnogo i u rukopisu ali su te raštrkane po raznim patricijskim kućama u Zadru, Šibeniku i Splitu. Teško da bi se danas mogle naći. Nešto se sačuvalo u bivšem arhivu Namjesništva u Zadru. (Popis tih radova donosi Ožanić u svojoj knjizi na str. 55—62.).

Garanjin je bio dobar poznavalac agrikulturne znanosti, a da upotpuni svoje znanje, putovao je po raznim evropskim zemljama. Svoje znanje uveo je u praksu na svojem prostranom imanju u Trogiru, gdje još i danas na ulazu u grad postoji »Garanjinov perivoj«, koji je on zasadio raznim voćem i biljem. Pripovijeda se dapače, da je doveo merinos ovce. ¹²

I drugi član Akademije Radoš Michieli-Vitturi dao je godine 1811. opći prikaz poljodjelstva u Dalmaciji, pričem se osobito pozabavio Splitom.

Splitski kotar je najmanji u Dalmaciji (10 milja dužine, oko 4 širine) ali je najnapučeniji. Kotar pripada u »Vecchio acquisto«. Po Michieliju Split je tada imao zajedno s predgrađima 7.000 stanovnika, a okolica 5.030, dakle skupa 12.030, dok je sam grad brojio 2.500. Produktivni razred pučanstva po Michieliju brojio je u Splitu i kotaru 8.030, a potrošački 4.000. Na kvadratnu milju otpadaju 262 stanovnika.

U Splitu je zdravo podneblje po prirodi, ali kvare zrak nečiste i tijesne ulice i tvornice lojenih svijeća. Putovi su u bližoj okolici kolni. U gradu nema nijedne česme. Blata se nalaze u Solinu, Stobreču i Spinutu (zapadni dio Splita). Jedino solinsko blato prouzrokuje groznicu. U samom Splitu šumporno vrelo prouzrokuje pred večer neugodan zadah,

¹¹ Štampano u Zadru 1806. kod Luigi Battara.

¹² Dr. Josip Luise, Uomini e cose della Dalmazia, Marzocco, XXIV, No 40, 5. X. 1918, Firenze.

ali to ne škodi zdravlju, dapače je liječnik Antoni našao, da je sumporna voda u Splitu ljekovita za više bolesti. U Solinu bi se mlinovi mogli racionalnije urediti, da budu od veće koristi. Njihovi posjednici uzimaju 6% ujma, od čega daju državi za porez 2%.

Michieli drži, da je splitsko polje osobito prikladno za kulturu žitarica, vina i ulja. Onda je bio veći dio zasađen lozom, te se dobivalo 30.000 barila (= 19.800 hl) vina, koje se izvozi u Sinj i nešto u Bosnu. Kad bi se bolje obrađivali vinogradi, prirod bi bio mnogo veći, a kad bi masline bile posađene na potrebnu udaljenost i mlade se sadile, a stare sjekle i gnojile, davale bi mnogo više ploda. Pa i ovako primitivno gojene masline daju ipak dobar prirod, tako da splitski kotar učini 6.000—8.000 barila ulja (3.960—5.280 hl), od čega se četvrti dio potroši kod kuće.

Sedmi dio teritorija zasijan je žitaricama i sočivom. Sije se ječam, pšenica, proso, kukuruz i bob. Kruha ima Split i okolica za tri mjeseca, uostalom ni u prošlosti Split nije imao žita za više od četiri mjeseca, te je manjak namirivao djelomično ujmom iz solinskih mlinica.¹³ Smokava se malo prodaje, i to sušenih, koje se u bačvama izvoze u Trst i Mletke. Michieli se tuži što se bijeli i crveni luk uvozi iz Pulje i Jakina, i za to se troše mnogi novci, a luk bi se mogao u Splitu saditi na svakome mjestu bez uštrba za druge plodine. — Jednako dobro uspijeva u Splitu lan i konoplja, pa ipak se dovoze iz Bolonje. I dud bi uspijevao, ali se tek ponešto počeo gajiti, pa je zanemareno gajenje svilenih buba. Šuma ima po selima, i to su općinske, te jedva dotječe ogrjeva za dva mjeseca. Kad bi se samo brdo Marjan (dotada golo) zasadilo hrastom i kestenom, bilo bi dosta drveta za gorivo, kestenje bi dalo dobru hranu, a šuma bi poboljšala zdravstvene prilike. I broj domaćih životinja vrlo je malen, a u prošlosti u XIII. stoljeću Toma Arcidakon spominje, da je knez Domaldo jednom zgodom odveo iz splitskoga polja 30.000 vunadi.¹⁴

Domaće životinje pasu travu, koja raste amo tamo bez ikakva ljudskog obrađivanja, jer nema umjetno gajenih livada, premda bi se livade oko Jadra i Žrnovnice mogle umjetno natapati. Čudno je, što kaže Michieli, da se u kotaru splitskom ne vidi neobrađenih zemalja i da se zemlja u njemu najbolje obrađuje u čitavoj Dalmaciji. Vidjet ćemo kasnije, kako u tome pogledu ni g. 1840. nije Split bio napredan. — Meda ima nešto na Šolti, ali je rad oko pčela primitivan, premda je šoltanski med ravan španjolskomu, a možda i bolji.

I u ovom djelu tuži se Michieli na natražnost u obrađivanju polja, na lijenost pučanstva, pa traži, da se stvore dobri zakoni, koje treba vršiti, a ne pustiti da ostanu mrtvo slovo: »quid leges sine moribus?«

Ove općenite napomene, nepotkrijepljene podacima i dokazima, daju nam ipak ljepšu sliku blagostanja u Splitu i okolici, nego što se ona

¹³ L. Katić, Solinski mlinovi u prošlosti, Starohrvatska prosvjeta, serija III. sv. 2, str. 210.

¹⁴ Toma Arcidjakon, Historia Salonitana, digessit Rački, Zagreb 1894, str. 10., 106.

ukazuje po službenim podacima za ubiranje desetine. Podaci iz godine 1840. iz službenih procjena, koje su napravljene i potpisane od dvaju vladinih činovnika i nekoliko seljaka iz svakoga sela, pouzdani su i potpuni. Kako je već istaknuto dali bi se i bolje iskoristiti za statistiku, jer su uz opće navedeni i pojedinačni podaci u brojkama do u tačine, ali to pripada u drugu disciplinu.

STANJE U GODINI 1840.

Te su godine i u Splitu i po selima posebne komisije utvrdile količine prihoda i druge okolnosti potrebne za procjenu desetine. Interesantno je, da te bilješke počinju s povijesnim napomenama o pojedinom mjestu, dotiču se i topografsko-geografskih činjenica. O Splitu i Klisu najprije se bilježi, što se u ono doba znalo o njima iz povijesti i arheologije. Citiraju se klasični autori, dapače donosi se i jedan starorimski natpis nađen u Klisu. Naravna stvarna doba pseudo-klasicizma. Za Split je ubilježeno, da su se godine 1818. vršila arheološka iskopavanja u unutrašnjosti Dioklecijanove palače na južnoj strani. To je bilo za dolaska austrijskog cara Franje I.

SPLIT

Godine 1840. bilo je u Splitu stanovnika: 9.462 katolika, 285 židova, 30 pravoslavaca, skupa: 9.777 (u gradu 3.431, u varošima 6.346). Kuća je bilo 802, a obitelji 1765, dakle poprečno dvije u svakoj kući. Ondašnji pisci kao da se nisu služili tom statistikom, pa Marko Kazoti bilježi broj stanovnika u Splitu 8.700, a za godinu 1842. zapisao je Schmidt, da Split broji 9.000 stanovnika, od kojih 5.800 otpada na predgrada. Židova broji 320, dakle u dvije godine porastao im je broj za 35.

Od onih 1765 splitskih obitelji, koje su brojene godine 1840., bilo ih je 779 poljodjelaca, ostalih 986 bile su činovničke, trgovačke i obrtničke.

Splićani su se hranili prema svojim ekonomskim mogućnostima i staleškim prilikama. Težaci po predgrađima jeli su suho ovnujsko meso (tzv. kaštradinu), ribu, ječmen kruh, sočivo i zelje, a pili su vino. Građani su trošili svježe meso, ribu, pšenični kruh i sočivo. Piće im je vino.

Od težaka samo su dvije obitelji posjednici, koji obrađuju svoju vlastitu zemlju, a ostali nemaju baštine, već žive na težaštini t. j. obrađuju tuđe zemlje kao koloni, dajući gospodarima 1/2, 1/3, ili 1/4 ploda.

Broj stoke nije velik, što već Michieli opaža god. 1811., osobito s obzirom na stara vremena. Splićani su imali godine 1840: 100 konja, 200 magaradi, 25 mazgi, 2 bika, 50 volova, 60 krava, 20 telića i junica, 500 ovaca. Konje su dobavljali iz Dalmatinske Zagore i iz Bosne, tako i mazge i krave. Ovce i koze su domaće i malene. Od ovčjega mlijeka pravili su sir. Stoku su hranili ječmenom slamom i sijenom, koje su ku-

povali od Sinjana iz Cetine. Magarci su malena rasta i domaće pasmine. Najbogatiji težaci u predgrađima nemaju više od 2 vola, 2 konja, 2 magarca, 50 ovaca i 2 svinje. Peradi se vrlo malo gojilo, ne samo u Splitu već i po selima, gotovo nikako osim u Solinu kod mlinica. Očevidno zato, što je bila oskudica žita.

Obrada zemlje i proizvodi

Zemljište je podijeljeno na produktivno i neproduktivno, a prvo na obrađeno i neobrađeno. U poredbi sa selima Splitsani su mnogo marljivije obrađivali zemlju nego seljaci, pa je kod njih veći postotak obrađenog zemljišta. Zemljišta obrađenog bilo je 2.828 jugera ili 78%, neobrađenog 585 jugera ili 16% i neproduktivnog 220 jugera ili 6%.

U produktivno zemljište brojile su se njive, vinogradi, maslinici, vrtovi, a proizvodi su: pšenica, ječam, kukuruz, pir, sočivo, proso, bob, vino i ulje.

Procjena razlikuje vinograde, koji su zasađeni samo lozom, od onih, u kojima rastu i masline. U čitavoj splitskoj okolici nije se proizvodila druga vrsta vina osim crnoga. Vino splitsko bilo je neukusno, zaudaralo je na sumpor i lako se kvarilo, dakle bili su Splitsani dobri vinogradari, ali slabi konobari. Malo vina dolazi u prodaju, jer ga većinom popiju po kućama. Što se proda, to ga kupuju netežačke, činovničke i obrtničke obitelji, koje nemaju svojih vinograda. Kao i u okolici Splita, tako i u samom Splitu nije bilo vrtlara, pa je povrće, koje je danas glavni proizvod splitskoga težaka, godine 1840. bilo na najnižem stepenu. U vrlo ograničenom broju sadio se grašak, i to ne u vrtovima nego u vinogradima između loza, kad bi se vinograd gnojio. Neki su sadili lubenice i dinje, koje su dobre vrste, ali malo se goje. Vinogradi se obrađuju vrlo marljivo, a maslinici loše, zato vinogradi daju dobar prirod, a masline slab, jer uz slabu njegu još i bura ih krši. Zbog toga nestaje maslinika. Godine 1840. Splitsani nisu poznavali brane pri oranju, već su rasničali poslije oranja mašklinom. Ostalo poljodjelsko oruđe bilo im je badilj, poluga, kosor, kosir, kosirica za branje grožđa, kosa (po turskom načinu). Kosa je nepraktična, jer se kosac mora pri svakom zamahu prigrubiti. Još se služe srpom, bradvom i sjekirom.

Vrijeme poljskih radova

Bob, kao i drugo sočivo, sadi se u studenome, pir u ožujku, ječam u prosincu. Ječam se žanje u prvoj polovici lipnja, a odmah potom pšenica i napokon pir. Kukuruz se bere svršetkom kolovoza i početkom rujna. Jematva u vinogradima počinje u prvoj polovici rujna. Masline se češu u studenome, a i u prosincu. Loza i maslina sade se u jesen, ali i u veljači i u ožujku. Žito i sočivo dobre su vrste, ali ne dostaju ni za četiri mjeseca. Za prehranu manjak se nadomiruje dobavkama iz Sinja i Bosne, odakle male količine donose trgovci.

Kako je u to doba Bosna bila turska, trgovina je bila otežčana, pa se kupovalo samo u dvjema mjestima, u Kadinoj Banji i na Bilome Brigu, (na Prologu). Za slabih i nerodnih godina žito se dovozilo iz Italije (Marche i Jakin-Ancona). Ti krajevi spominju se i u XIII. i XIV. stoljeću, jer su knezovi Bribirski — Juraj — dobavljali odande žito.¹⁵ Ulje je iste kvalitete kao i u Kaštelima i u Trogiru. Ima ga dosta, ali ne za čitav grad, pa se manjak nadomiruje iz Hvara, Šolte, Brača, a i iz Pulje u Italiji.¹⁶

Život težaka

Obrađivanje je tla zaostalo, bez sistema, neracionalno. Ravna se prema vrsti zemlje i znanju i sposobnosti pojedinca. Od plodova težak daje gospodarstvu zemlje 1/2, 1/3, 1/4, 1/5, 1/6, pa i 1/7 prema pogodbi.

Kuće su u Splitu građene od kamena, pokrite su pločom ili ciglom. Izgledaju prilično dobro i lijepo. Nekoje su dapače osigurane kod »L'Azienda assicuratrice di Trieste e di Milano«.

Promet, obrt i industrija

Po procjeni se čini, da splitska luka u ono doba nije imala velik broj brodova. Velike kabotaže imala je 28. a male 12 bracara i 8 gajeta.¹⁷ Ti brodovi izvoze iz Splita kožu, loj, vun, vosak, med, goveda, kozlad, suho meso, svinje, konje i dr. Svake sedmice izvoze se volovi i junad za Mletke i Trst. Konji se otpremaju u Mletke, a odatle u razne krajeve Italije.

Osim naprijed spomenutih brodova bilo je i ribarskih. Splitski su ribari imali pet velikih mreža za srdele i skuše, a ktome petnaest gajeta. Ribara je bilo 70. Lovili su na godinu oko 700 barila ribe.

Od obrta u Splitu bio je najpoznatiji konoparski, koji je dobro cvao još do pred četrdeset godina, pa ni danas nije posve utrnuo. Godine 1840. bile su tri konoparske družine sa dvanaest radnika. Konoplja se dobivala iz Papinske države. Kotlar je bio samo jedan, a sirovinu je dobavljao iz Trsta. Brodogradilište je također samo jedno s 13 radnika. Postojale su tri fabrike za štavljenje koža. Bio je velik broj destilerija rožolja, ali s malim kapacitetom. Bilo ih je dvanaest, svaka je prodavala na godinu 150 barila rakije i 10 barila rožolja (barilo — 66 litara). Rožolj se izvezio i izvan Dalmacije. Voštarnica je bila samo jedna sa sedam radnika. Vosak se dobiva djelomično iz okolice, a djelomično iz Bosne. Pri kraju se ističe, da se iz dana u dan sve to bolje razvija gojenje svilene bube.

¹⁵ Marko Kazoti, *Le coste e le isole dell' Istria e della Dalmazia*, Zadar, 1840, str. 199.

¹⁶ Vidi o tome Smičiklas, *Cod. dipl. VIII. passim*.

¹⁷ Ovdje su vrlo oskudni podaci. Vidi o tome pitanju djelo Grge Novaka, *Split u svjetskom prometu*, Split 1923.

Žitne mješavine kao hrana Splićana

Procjena bilježi razne žitne mješavine, koje Splićani uzimaju za hranu. To su: napolica, koja se sastoji od 1/2 pšenice i 1/2 ozimice, ječam i pšenica napolā, ječam i raž po polovicu; 2/5 raži i 3/5 ječma; pir i pšenica: 2/5 pšenice i 3/5 pira; pir i raž: 2/5 raži i 3/5 pira.

Zemlja se gnojila svake četvrtne godine. Gnoj je stajski i od gradske nečistoće.

Tablica zasijanog zemljišta

Vrsta produkcije	Postotak kod pojedinih razreda zemljišta		
	I. razred	II. razred	III. razred
Pšenica	6 ⁰ / ₀	6 ⁰ / ₀	
Ječam	69 ⁰ / ₀	69 ⁰ / ₀	69 ⁰ / ₀
Pir			6 ⁰ / ₀
Kukuruz	20 ⁰ / ₀	20 ⁰ / ₀	10 ⁰ / ₀
Veća vrsta sočiva			3 ⁰ / ₀
Manja vrsta sočiva			5 ⁰ / ₀
Proso			5 ⁰ / ₀
Bob	5 ⁰ / ₀	5 ⁰ / ₀	2 ⁰ / ₀
Svega	100 ⁰ / ₀	100 ⁰ / ₀	100 ⁰ / ₀

Kako proizlazi iz tablice, prevladivalo je sijanje ječma, za njim dolazi kukuruz, a pšenice se sijalo vrlo malo. To je slika niskoga standarda života splitskog težaka. Ono malo graška ni ne dolazi u račun, prirod miluna i dinja iznosio je do 500 forinti.

Loza se sadila u razmaku 3½ stope (108 cm), ali je trajala u I. i II. vrsti zemljišta do 45 godina, a u III. i IV. vrsti do 25 godina. Na današnji »vrit«, koji se još onda kao i pred 800 godina zvao vreteno (852 m²) sadilo se 700 ili 815 komada loze. Od vinskoga dropa pekla se rakija. Izlazi do 8% rakije iz dropa u relaciji s istijištenim vinom.

Masline su se sadile bez reda, na 1 juger 52 stabla. Većinom su slabije zemlje zasadene maslinom, i to: u prvom razredu zemljišta 15%, u drugom 20%, u trećem 30%. Talog od ulja prodaje se za pravljenje sapuna i za štavljenje koža.

Među potpisnicima u komisiji nalazi se Antonio conte Capogrosso, koji se potpisuje Antonio Crussevich. Tako su naime u Splitu nazivali Hrvati Capogrosse.

S E L A

Prema Splitu ovako izgledaju sela u ekonomskom stanju:

ZRNOVNICA

Opće stanje. Kuća u Žrnovnici je 62, a stanovnika 599, od kojih sposobnih za rad 292, dakle 50% (u procjeni pogrešno zabilježeno 30%). Obitelji je bilo 100, dakle svaka je obitelj poprečno brojila 6 članova.

Životinja je bilo u selu: 12 konja, 29 magaraca, 10 mazgi, 24 vola, 10 krava, 16 teladi, 575 ovaca, 250 koza, 400 svinja. Najbogatiji seljak nema više od jednoga konja, 1 magarca, 2 vola, 1 kravu, 1 tele, 80 ovaca, 30 koza, 2 svinje. Kokoši se uopće ne goje. Ako uporedimo taj broj domaćih životinja s brojem životinja u godini 1756. opazit ćemo velik nazadak u tome razmaku vremena. Popis iz godine 1756. dobio sam od seljaka Ivana Matkovića iz Kučina. Pisan je poljičkom bosančicom. Nazadak u stoci može se pripisati francuskom pustošenju za Napoleonova narsrtaja na Poljica.

U Žrnovnici je bilo: godine 1756.		Godine 1840.
konja	25	12
volova za oranje	107	24
krava i teladi	120	26
magaradi	30	29
sitne stoke		
(t. j. ovaca, svinja, koza)	2.600	825
ktome g. 1840. mazgi		10
i svinja		40
Svega	2.882	966

Dakle je u godini 1840. bio manjak od 1916. komada.

U Žrnovnici, kao i u drugim selima nije se gojila perad. Vrtlovi, vinogradi i maslinici nalaze se blizu kuća, a oranice i livade u dolini bliže Blatu, kuda protječe rijeka Žrnovnica.

Obrada zemljišta. Obradenog zemljišta u Žrnovnici bilo je 495 jugera ili 25%, neobrađenoga 1415 jugera ili 71%, neplodna 75 jugera ili 4%. Sijali su ječam, pšenicu, kukuruz, sočivo, bob, raž, pir. U maslinicima rastu i bajami, višnje, smokve. Vino je crno. U vrtovima raste verzet (zeleni kelj, kojega visoke stabljike traju pokoju godinu), blitva, salata, voće. Sijeno s livada slabo je i trpkno, kosi se samo jednom u godini. Na pašnjacima ima nešto trave, ali je slabo hranjiva i bere se suha. U Blatu je blatna i nevrjedna za hranu stoci. Šuma nema, već pojedinačnih hrastova u polju i grmova. Žir (želud) sa hrastova upotrebljava se za tovljenje svinja.

U planini Mosoru seljaci zapale grmlje po vrtačama, pa na tako pognojnom tlu u kolovozu siju raž. Koze uništavaju grmlje, jer ih puštaju da pustopašno brste.

Stanovnici su vrlo radini. Da dobiju dosta obradive zemlje na strmim proplancima i obroncima Mosora, podziduju male »lastve«, t. j. zemljice, koje jedna više druge izgledaju kao ljestve. Takve lastve dopiru sve do Blata. Zbog nestašice gnojiva zemlja brzo izgladni. Ore se volovima, ali jer ih je malen broj, oru i krave, a i ljudi mjesto oranja prekapaju zemlju mašklinima i motikama. Žito je dobre vrste, a vino osrednje. Od voća ima oskoruša, oraha, bajama, višanja, trešanja, smokava, marelica i krušaka, no sve su slabe vrste, jer im se ne posvećuje nikakva pažnja. Selo oskudijeva u ogrevu. Žita ne dostaje za čitavu godinu, pa

seljaci na magarcima dogone vino i povrće u Split i Sinj, da ga prodadu i od utrška kupuju žito za prehranu. Ne prodaju pretičak, već što zaštede na svome grlu.

Društvene su prilike u Žrnovnici bile bolje nego kod splitskih težača. Žrnovčani su obrađivali svoju vlastitu baštinu. Tek rijedak je bio slučaj da je netko uzimao na težaštiru polje kojega Splićanina. Kuće su im od kamena, zidovi su zidani vapnom, ali ima i suhozidina, pokrite su pločama kao i drugdje po dalmatinskome primorju. Na rijeci Žrnovnici ima samo jedan mlin s tri kola.

Ta procjena zemljišta i ekonomskih prilika dovršena je 7. lipnja 1840. Poslije toga dodani su neki drugi podaci, po kojima je čitavo zemljište razdijeljeno na 14 vrsta prema obrađivanju. To su: oranice, maslinici s vočkama, vinogradi, vinogradi s vočkama, vinogradi s maslinama, pa vinogradi s maslinama i s raznim vočkama, vrtlovi, livade, pašnjaci, blato, gajevi i opet maslinici.

Na procjeni od sedam potpisanih seljaka četiri su pismena i potpisali su se poljičkom bosančicom.

Poslije potpisa nastavlja se procjena trajanja vinograda. U dobroj zemlji traju 45 godina, u slaboj 40, a na lastvama 25 godina. Na jednom jugeru dobre zemlje sadi se 5.500 loza, na slabijoj zemlji 5.000, a na lastvama 4.500. Pruće loze upotrebljava se za ogrev, a lišće (koje se bere zeleno) daje se životinji za hranu. Masline se sade bez reda i simetrije. Granje maslina loži se, a pačice (koštice maslina) daju se svinjama.

KLIS

Površina Kliškoga polja bila je 4.200 jugera. Većina kuća je pod tvrđavom. (I danas se taj dio Klisa zove varoš). Godine 1840. tvrđava je bila oružana topovima i imala je posadu vojničku. Uz kuće su vrtovi. Vinogradi se prostiru pod tvrđavom u dolini prema jugu i zapadu. Klis je imao 1840. godine 1099 stanovnika, 208 obitelji. Svi su stanovnici poljodjelci osim 3 svećenika, 3 činovnika i 7 obrtnika.

Stanje stoke je ovo: konja 15, magaraca 217, volova 101, krava 28, teladi 36, ovce 2.622, koze 572 i 16 svinja.

Najbogatiji posjednici imaju 1 konja, 3 magarca, 2 vola, 1 kravu, 1 tele, 200 ovaca, 50 koza i 1 svinju. Perad se ni u Klisu nije gojila.

Klišani svoje proizvode prodaju u Splitu i Sinju.

Zemljište je ovako klasificirano:

Obrađeno zemljište 1.058 jugera ili 25%.

Neobrađeno zemljište 3.008 jugera ili 72%.

Nepodno zemljište 134 jugera ili 3%.

Proizvodi su u Klisu ovi: ječam, kukuruz, pšenica, proso, raž i pir. U vrtlovima se sadilo nešto malo povrća, pod tvrđavom i nešto graška. Vino je crno, ulje je dobro. Ima nešto sijena uz rijeku Jadro, koja u svome gornjem toku protječe kroz kliško polje. Drva ima samo za ogrjev.

Oranice se slabo obrađuju, jer se samo jednom na godinu oru, a zbog nestašice gnoja gore su nego u Zagorju. I livade se kose samo jedanput (naravno, jer se ne gnoje kao ni danas). Klišani nisu znali ni sijeno dobro rediti. Kad je već suha trava, svršetkom lipnja, onda je kose. Općinskih šuma nema, nego samo privatnih gajeva, ali baš zato se dobro čuvaju. Oru po »vlaškom« (morlačkom) načinu volovima i ralicom, a ne plugom. Ističe se, da je raž dobre vrste, a vino da je među boljima, osim s onih vinograda poviše tvrđave, koji su okrenuti prema buri. Sijeno s livada uz Jadro dobro je i slatko. Inače se blago hrani slamom. Ni Klišani nemaju dovoljno žita, pa se nedostatak namiruje od prodanoga vina i ulja, koje odgone na magarcima u Split i Sinj. Feuda nema, ali ima kolona i težaština, pa se gospodska zemlja obrađuje uz davanje dohotka gospodaru 1/2, 1/3, 1/4, p i 1/5 prema plodnosti zemlje.

Kuće su ševaruše (pokrite šašom ili slamom). Zanata i obrta nema drugih nego krčmara i mesara. Neki seljaci, ali vrlo malen broj, goje svilene bube i pčele. Uz vino i ulje Klišani prodaju u Sinju i Splitu i grožđe.

Tu procjenu potpisalo je uz predstavnike vlasti i 8 seljaka; svi od reda su nepismeni.

Na kraju iza potpisa navodi se, da zemlja ostaje na ugaru za nekoliko godina, kad propadne vinograd. Po Mosoru i Klišani gnoje tlo paleći grulje.

Napokon je zabilježen postotak sisanja raznih žitarica po razredima plodnosti tla.

	I. razred	II. razred	III. razred	IV. razred
pšenica	25 %	25 %		
raž			6 %	12 %
ječam	50 %	50 %		
pir			44 %	38 %
kukuruz	25 %	12 %		
proso		13 %	25 %	25 %
Na ugaru			25 %	25 %
Skupa	100	100	100	100

KUĆINE

Površina kućinskoga polja bila je 581 jugera. Kuće toga starog sela, koje se spominje već u XII. stoljeću kao sjedište arhiprezbitera pod imenom »Pot Chilco = Pod klkom«, sve su na okupu osim jedne, koja je u Mosoru.

Kuća ima 28, a obitelji 29. Stanovnika je bilo 147, od kojih 73 sposobna za rad i svi su težaci, ali većinom koloni splitski.

Selo je imalo: 3 konja, 3 mazge, 18 magaraca, 8 volova, 7 krava, 3 telca, 400 ovaca, 112 koza i 30 svinja, koje su iste vrste i uzrasta kao i u Solinu. Kako se vidi, to je selo proporcionalno više od svih okolnih gojilo svinje. Mlijeko prodaju u Splitu, a od ovčjeg mlijeka prave sir,

vuna im služi za vlastitu upotrebu. Sijena ima malo, pa blago hrane je-čmenom slamom. Pašnjaci su im slabi. U selu ima nekoliko ulišta pčela i nešto svilenih buba.

Najbogatiji imaju 1 konja, 1 mazgu, 1 tele, 2 svinje, 60 ovaca, 20 koza. Ni u Kučinama nije se gojila perad. Put je u selu samo jedan, i to u vrlo lošem stanju, da jedva po njemu konji prolaze, jer se uopće ne popravlja.

I Kučinjani prodaju svoje proizvode u Splitu i Sinju.

Obrada zemlje

Obrađenoga zemljišta bilo je	172 jugera ili 30%
Neobrađenog	297 jugera ili 68%
Neplodna	12 jugera ili 2%

Proizvodi su: ječam, malo pšenice, kukuruz, višnje, smokve, crno vino, ulje, vrzet, salata. Sve se vrlo primitivno obrađuje. Vinogradi se vrlo marljivo obrađuju, tako i oranice, ali masline loše. Zemlja se slabo gnoji, jer nema stajskog gnoja dovoljno. Žito je dobre vrste, a vino među boljima u okolici, jer su Kučine položene u prisoju. Ni Kučinjani nemaju dovoljno žita pa se pomažu kao i Klišani prodajući ulje i vino. Kuće su kao i u Žrnovnici, dakle građene i vapnom i suhozidine, a pokrite pločom i slamom.

Od sedam potpisnika na zapisniku svi su seljaci nepismeni.

SOLIN

Od svih sela splitske okolice ekonomsko stanje Solina bilo je najbolje. U opisu položaja Solina nabrajaju se njegove granice, vode i potoci. Stanovnika je imao Solin u to doba 1.466, kuća 126, a obitelji 202, koje su sve poljodjelske osim 10 mlinarskih. Hrane se kao i splitski težaci. Jedna je jedina kuća osigurana. Ni Solin nema škole. Od znamenitosti spominje se samo crkva sv. Kaja, koja je bila sagrađena po zapovijedi cara Franje, da se sačuva sarkofag, koji se našao u jednoj spilji, koju su tom zgodom pretvorili u crkvu. Druge starine nisu bile poznate, jer je Carrara tek 1846. otkrio glasovitu krstionicu, vrata gradska »Porta Caesarea« i terme. Ističe se, dalje, da se u Solinu slavi godišnji sajam Mala Gospa (8. rujna), na koji dolazi mnoštvo naroda iz Srednje Dalmacije i Bosne.

Broj stoke je ovaj: 30 konja, 63 magarca, 8 mazgi, 3 bika, 80 volova, 18 krava, 17 teladi, 1.259 ovaca, 450 koza, 50 svinja.

Najbogatiji posjednik ima 2 konja, 2 magarca, 1 mazgu, 2 vola, 1 kravu, 1 tele, 100 ovaca, 30 koza, 2 svinje.

Jedino se u Solinu gojila perad, i to oko mlinica, gdje je bilo hrane za kokoši. U rijeci Jadro love se izvrsne pasturve. To zaista odgovara istini, jer Jadro ima najpovoljniju temperaturu za pasturve, 12 stupnjeva C. Na rijeci je bilo 7 mlinica s 51 kolom. Uz mlinare i poljodjelce bila su u Solinu 2 kovača i još 6 ljudi, koji su kovali čavle.

Obrada zemlje. Površina iznosi 4.892 jugera, od kojih je	
obrađenoga zemljišta bilo 1.067 jugera ili 21 %	
neobrađenoga	3.696 jugera ili 75 %
neploдна	129 jugera ili 3 %

Plodovi su: pšenica, ječam, kukuruz, pir, sočivo, bob, vino, ulje, verzet, salata. Samo neki težaci u Blacima (predio iza Kozjaka) sade kupus i krumpir, što se ni u jednom drugom selu, pa ni u Splitu, nije gajilo. Krumpira se nalazilo do 30 Metzena, a kupusa oko 3.000 glava. Žito se sijalo uz rijeku i na Blacima, a ostalo zemljište zasađeno je lozom. Masline se najviše goje u Ropotini ispod Klisa, no zbog bure slabo rađaju.

U gaju ima hrastova i grmlja (macchia), osobito ispod Škrabinih vrata pod Kozjakom. Vinogradi traju u I. i II. vrsti zemlje do 48 godina, u III. i IV. 35 godina. Na jedan juger zemlje sadi se 4.500 ili 3.500 loza. Pravih je posjednika bilo malo, seljaci su većinom koloni.

U Solinu je bio kolni put, a kola su samo sa dva kolesa i na njima prevoze mlivo u mlin.

Iz ovih se procjena ukazuje tužna slika zaostalosti Splita i okolice. Svi izvori poljoprivrede i stočarstva bili su na vrlo niskom stupnju. Tlo je bilo slabo obrađeno, oko 25 %. Većinom se sijao ječam, kukuruz, malo pšenice. Krumpir i bijeli kupus sadio se samo u Solinu, ali u vrlo ograničenoj mjeri. Vrzet, neugledna vrsta kupusa, koji traje više godina, pruža nam dokaz neupućenosti, zaostalosti i lijenosti ondašnjih poljodjelaca. Današnje cvjetače toliko čuvene iz splitskoga polja, ni ne spominju se, dapače nije se ni luk, ni bijeli ni crveni, gojio, već se kupovao od Talijana. Voće je najprostije vrste i u vrlo malom broju, te se samo smokve nešto izvoze u Mletke.

Buhač i duhan također nije ni spomenut. Godine 1796. bila je Venecija dala dopuštenje markizu Manfrinu za sadnju duhana, ali pokušaj nije uspio. Godine 1863—4. austrijska je vlada dopustila da se za pokus u splitskom kotaru posadi 10.000 strukova duhana. Krumpir se nešto više počeo uzgajati godine 1848. za gladi, kad je vlada davala sjeme krumpira, i ta se vrsta do danas uzdržala pod imenom »kraljevi krumpiri«.

Godine 1840. Split nije imao ni pitke vode.

Toj zaostalosti u privredi odgovarala je i poslovična zaostalost splitskoga težaka u kulturi i civilizaciji. Bilo je nevjerojatnih slučajeva u XIX. stoljeću, da neki varošani za čitavoga svog života nisu došli na splitski glavni trg i obalu!

Šta se imamo onda čuditi, da se splitski težak bio u drugoj polovici XIX. stoljeća poveo za talijanaškim vođom Bajamontijem, koji se uostalom prvi približio splitskom težaku i pokušao podignuti Split iz njegove gospodarske zaostalosti.

Summary

THE ECONOMIC STATE OF SPLIT AND ITS ENVIRONS ACCORDING TO THE TITHE IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

The author sets out to explain how Dalmatia became a poor country after the fall of Klis into Turkish hands in 1537, so that the once fertile fields in the interior became marshes and wasteland. Even after the departure of the Turks in the 18th century agriculture did not improve. This state of affairs could not even be improved by a number of enterprising Dalmatians, who established economic academies and started growing choice fruit trees, corn and vegetables.

The economic state of Dalmatia may be seen very well from the system of paying the tithe, for every year this method of taxation was a measure for assessing the income of a plot of land.

Acquiring Dalmatia, Venice kept to the old Roman system of taxation (thirtieth), but also adhered to the tithe, which was first paid to the Church. In 1671 was introduced a special tax called »herbaticum«, by which cattle was taxed. Both the herbaticum and the tithe were being paid in Dalmatia proper, i. e. as far as the Neretva River. In 1671 mills too were taxed, then salt, but even these measures could not compensate for the deficit in the budget.

When, by the Peace of Campo Formio in 1797, Austria acquired and then occupied Dalmatia, it left the Venetian economic feudal system untouched. Also the French, acquiring Dalmatia by the Peace of Požun in 1805, changed nothing as to the tithe except that they changed the way of its collecting, but land became the absolute property of its holder, whereas according to the Venetian agrarian Law (Lex Grimani) it belonged to the State.

Tax-payers suffered considerably from the despotism of lease-holders, who in the name of the State collected the tithe. The State was taking one sheaf out of every ten, without deducting the seeds. Even to this day there exists the custom that sheaves be placed in piles of nine, which are then called »ninth«, and which represent those nine sheaves that once used to belong to the peasant.

The expenses for collecting the tithe amounted to ten per cent, while the appraisers received 5 per cent of the corn collected.

The tithe was paid for all agricultural products. This kind of tax was a heavy burden for the poorer strata of population, while many a feudal squire was exempt from paying it.

Collecting of the tithe was far from practical and very expensive because the State had to possess stores, all this being very complicated and the cause of frequent frauds.

The tithe remained in force in Dalmatia until 1852, when a tax according to the cadastre was introduced, which was elaborated for Dalmatia by 1850. Land was separated into four classes.

According to the tithe appraisal to be found in the Archives of the Geodetic Office of Split it is possible to evoke a picture of the economic state of Split and its environs. The picture of that region is a sad one indeed. All sources of agriculture

and cattle-breeding were on a very low level. The soil was badly cultivated — only circa 25 per cent. Barley occupied the first place, to be followed by maize and a little wheat. Potatoes and cabbage were grown only at Solin, but in very limited quantities. The so-called »vizet«, a kind of cabbage that lasts for years but is of bad quality, was grown everywhere. Cauliflower is nowhere mentioned, whereas today it reaches many a world market. Neither the white nor the red onion was grown; they were imported from Italy. The chrysanthemum and tobacco are not mentioned either. Wine-growing was considerable, but the wines were below medium quality owing to bad cellars. Poultry was raised only in the environs of Solin.

Vines lasted for 45 years in soils of the first and second classes, for 25 years in soils of the fourth class. A surface of 852 sq. m. contained 700—815 vines. The olive tree was planted without any method and in bad soils.

From Split were exported the following articles: wool, wax, honey, cattle, sheep, dried meat, pigs, horses. In Split there were 70 fishermen, who caught about 700 barrels of fish per annum.

In Split the best known trade was rope-making. There was only one shipyard — with 15 workers. There were three factories for hide tanning, also a greater number of distilleries, whose capacity was small. There were 20, each of them selling annually 150 barrels of brandy and 10 barrels of a spirit called »rožolj«. There was but one wax-producing establishment with 7 workers, and one boiler maker. At about this time people commenced breeding the silk-worm.